

Enrique Vila-Matas
„Bartleby & Co“

Hispaania keelest tõlkinud Kai Aareleid

*Ühed inimesed pälvivad au ja kuulsuse selle eest,
et oskavad hästi kirjutada, teised selle eest,
et nad midagi ei kirjuta.*

Jean de La Bruyère

Naistega pole mul kunagi õnne olnud, mul on haletsusväärne küür, millega tuleb leppida, kõik mu lähemad sugulased on surnud, olen vaene erak ja töötan jubedas kontoris. Muus osas olen õnnelik. Täna – 8. juulil 1999 – veel eriti, sest alustan seda päevikut, millest saab ühtlasi vihik joonealuste märkustega, mis kommenteerivad nähtamatut teksti ja loodetavasti kinnitavad minu usaldusväärset Bartlebyde jälgede ajajana.

Kakskümmend viis aastat tagasi, kui olin väga noor, avaldasin lühiromaani armastuse võimastusest. Ühe trauma tõttu, mida selgitan hiljem, pole ma sellest ajast peale rohkem kirjutanud, ma loobusin kirjutamisest täielikult, minust sai Bartleby ja seetõttu ongi Bartlebyd mind juba mõnda aega huvitanud.

Me kõik tunneme Bartlebyd – tegelasi, kelles peitub sügav maailmaeitus. Nad on saanud oma nime Herman Melville'i loo tegelase kirjutaja Bartleby järgi, keda pole kunagi nähtud lugemas, isegi mitte ajalehte; kes seisab ja vaatab pikki tunde voldikkardina taga olevast ilmetust aknast paistvat Wall Streeti tellisseina; kes ei joo mitte kunagi õlut ega teed ega kohvi nagu teised; kes pole kunagi kusagil käinud, sest ta elab kontoris, veedab seal isegi pühapäevad; kes pole kunagi öelnud, kes ta on või kust ta pärit on või kas tal on siin ilmas mõni sugulane; kes, kui temalt küsitakse, kus ta sündinud on, või palutakse tal mõni töö ära teha või enda kohta midagi jutustada, vastab alati: „Ma parem ei tee seda.“

Olen juba mõnda aega uurinud Bartleby sündroomi mitmekülgset esinemist kirjanduses, juba mõnda aega olen uurinud seda tänapäeva kirjanduse haigust, endeemilist tõbe, negatiivset impulssi, või tõmmet olematuse poole, mis tähendab, et mõned loojad, olenemata sellest, et neil on väga kõrged kirjanduslikud nõudmised (või just nimelt selle pärast), ei suuda sugugi kirjutada: nad kas kirjutavad ühe või kaks raamatut ning jätavad seejärel kirjutamise sinnapaika, või siis hakkavad mõne teose kallal tööle, näiliselt pole justkui ühtegi takistust, aga ühel päeval jäävad nad sõna otseses mõttes igavesti halvatuks.

Mõte uurida Bartleby ja temasuguste *ei*-kirjandust tuli mulle pähe möödunud neljapäeval kontoris, kui mulle tundus, et ülemuse sekretär ütles kellelegi telefonis:

„Härra Bartleby on koosolekul.“

Itsitasin omaette. Päril raske on kujutleda härra Bartlebyd kellegagi koosolekut pidamas, näiteks juhatuse koosoleku pingelises õhustikus. Pole aga kuigi raske – ja seda ma püüangi selles märkmeraamatus või joonealuste märkuste kogus teha – koguda kokku hea hulk Bartlebyd, ühesõnaga hea hulk kirjanikke, kes on nakatunud sellest tõvest, negatiivsest impulsist.

Muidugi kuulsin ma „Bartleby“ seal, kus ma oleksin pidanud kuulma oma ülemuse perekonnanime, mis on väga sarnane. Igatahes poleks soodsamat eksitust saanud ollagi, kuna see andis mulle tõuke ja pani mind kahekümne viie aasta pikkuse vaikimise järel lõpuks jälle kirjutama, kirjutama mõningate värvikamate kirjutamisest loobunud loojate viimastest saladustest.

Niisiis kavatsen ma asuda teele nüüdiskirjanduse kõige rahutuks tegevama ja kütkestavama suundumuse – *ei*-kirjanduse – labürindis: just selles suundumuses peitub eheda kirjandusloomingu ainuke pääsetee; see küsib, mis on kirjutamine ja kus see on, ning arutleb selle võimatuse üle, ning räägib meile tõtt aastatuhande lõpu kirjanduse süngete, ent äärmiselt põnevate väljavaadete kohta.

Tulevikukirjandus võib võrsuda üksnes negatiivsest impulsist, *ei*-labürindist. Ent missugune see kirjandus on? Hiljuti küsis seda minult teatava õelusega üks töökaaslane.

„Ma ei tea,“ vastasin mina. „Kui teaksin, siis kirjutaksin seda.“

Eks näis, kas ma saan hakkama. Ma olen veendunud, et ainult mööda *ei*-labürinti rännates saavad esile kerkida tulevikukirjandusseviivad teed. Eks näis, kas ma suudan neid visandada. Ma kirjutan joonealused märkused nähtamatule tekstile, mis aga ei tähenda, et seda pole olemas, kuna see fantoomtekst võib vabalt tuleva aastatuhande kirjandusse ootele jääda.

1) Robert Walser teadis, et kirjutamise võimatusest kirjutamine on samuti kirjutamine. Kõigi pisiametite kõrval, mida ta pidas – raamatupoeabiline, advokaadi sekretär, pangaametnik, õmblusmasinatehase tööline ning lõpuks ülemteener ühes Sileesia lossis –, tõmbus ta aeg-ajalt Zürichisse „Tegevusetute Inimeste Kirjutuskambrisse“ (ülimalt walserlik nimi, aga nii seda kohta tõesti kutsuti), ja seal, õhtuti petrooleumilambi kahvatus valguses vanal taburetil istudes, kasutas ta oma elegantset käekirja selleks, et töötada käsikirjade kopeerijana, töötada „Bartlebyna“.

Mitte üksnes Walseri töö käsikirjade kopeerijana, vaid kogu tema olemus toovad meile meelde Melville'i loo tegelase, kirjutaja, kes veetis kakskümmend neli tundi ööpäevas kontoris. Roberto Calasso on Walserist ja Bartlebyst rääkides märkinud, et tegelastes, kes väliselt meenutavad tavalisi ja tagasihoidlikke inimesi, peitub ometi rahutust tekitav kalduvus maailma eitada. See on seda radikaalsem, et jääb märkamatuks; paljud, kes peavad Bartlebysid hallideks ja heatahtlikeks olevusteks, ei pane hävingu hingust tähelegi. „Walser, „Jakob von Gunteni“ autor ja Benjamenta kooli leiutaja,“ kirjutab Calasso, „on endiselt paljude jaoks tuttavlik kuju ning tema kohta on koguni öeldud, et tema nihilism olevat kodanlik ja šveitslaslikult heasüdamlik. Ja samas on ta võõrastav tegelane, looduse paralleelrada, pea nähtamatu rada. Walseri kuulekus, nii nagu Bartleby sõnakuulmatuski, nõuab totaalset loobumist. [---] Nad kopeerivad, kirjutavad ümber tekste, mis lähevad neist läbi otsekui läbipaistvast lehest. Nad ei tee mingeid erilisi avaldusi, ei püüa midagi muuta. „Ma ei arene,“ ütleb Jakob von Gunten. „Ma parem ei muuda midagi,“ ütleb Bartleby. Nende sugulus paljastab sarnasuse vaikuse ja teatava dekoratiivse keelekasutuse vahel.“

See seltskond *ei*-kirjanike seas, keda võiks nimetada ümberkirjutajate sektsiooniks, on üks veidramaid ning ilmselt puudutab mind kõige rohkem. Põhjuseks on see, et kahekümne viie aasta eest kogesin ma omal nahal, mis tunne on olla ümberkirjutaja. Ja see oli kohutav. Olin siis väga noor ja tundsin suurt uhkust, et olin avaldanud raamatu armastuse võimatusest. Kinkisin ühe eksemplari oma isale, nägemata ette, missugused kohutavad tagajärjed sel minu jaoks on. Isa sai pahaseks, kuna tema meelest sisaldas raamat hulka

solvanguid tema esimese abikaasa aadressil, ja käskis mul mõni päev hiljem kirjutada dikteerimise peale pühenduse eksemplari, mille ta kavatses tolele naisele kinkida. Tõrkusin selle idee vastu, kuidas aga suutsin. Just nimelt kirjandus oli minu – nagu Kafkagi jaoks – ainuke viis isast sõltumatuks saada. Sõdisin nagu pöörane, et ma ainult ei peaks kirjutama seda, mida ta mulle dikteerida tahtis. Aga lõpuks andsin ikkagi alla, oli kohutav tunne olla kirjutaja, keda käsutab pühenduste dikteerija.

Olin sellest vahejuhtumist niivõrd löödud, et ei kirjutanud kaksikümne viis aastat mitte midagi. Hiljuti, mõni päev enne seda, kui kuulsin lauset „Härra Bartleby on koosolekul“, lugesin üht raamatut, mis aitas mul oma ümberkirjutajaseisundiga leppida. Usun, et naer ja nauding, mida ma kogesin „Pierre Menard'i kooli“ (Instituto Pierre Menard) lugedes aitas sillutada teed mu otsusele oma vanast traumast vabaneda ja uuesti kirjutama hakata.

Roberto Moretti romaani „Pierre Menard'i kool“ tegevus toimub gümnaasiumis, kus õpetatakse vastama „ei“ lõputule hulgaliselt ettepanekutele, alates kõige pöörasemast, lõpetades kõige ahvatlevamaga, millest on tõesti raske keelduda. Tegemist on huumorivõtmes romaaniga, mis on Robert Walseri Benjameta kooli osav paroodia. Kooli õpilaste seas on nimelt nii Walser ise kui ka kirjutaja Bartleby. Romaanis ei juhtu õieti mitte midagi peale selle, et kooli lõpetades on kõigist õpilastest saanud pühendunud ja rõõmsameelsed ümberkirjutajad.

Sain seda romaani lugedes kõvasti naerda ja see teeb mulle ikka veel nalja. Praegu näiteks pugistan seda kirjutades naerda, sest mulle tuli pähe, et mina ju olen samuti kirjutaja. Et seda kujutlust paremini kinnistada, asun ümber kirjutama juhuslikku lauset esimesena ette juhtuvast Robert Walseri raamatust: „Mööda nüüdseks tumenenud maastikku rändab üksildane kogu.“ Kirjutan selle lause ümber ja järgmiseks loen seda mehhiko aktsendiga ning kihistan omaette naerda. Ja see tuleb mulle meelde loo mehhiklastest Juan Rulfo ja Augusto Monterrosost, kes töötasid aastaid ümberkirjutajatena sünges kontoris ja käitusid minu arusaamist mööda pesuehtsate Bartlebydena, tundes hirmu ülemuse ees, kel oli kombeks oma töötajatega iga tööpäeva lõpus kättpidi hüvasti jätta. México kirjutajad Rulfo ja Monterroso peitsid end tihtipeale samba taha, kuna kartsid, et ülemus ei taha neile mitte niisama head aega öelda, vaid nendega igaveseks hüvasti jätta.

See kätlemishirm toob mind nüüd „Pedro Páramo“ kirjutamise loo juurde, mida selle autor Juan Rulfo selgitas nõnda: „1954. aasta mais ostsin koolivihiku ja kirjutasin üles esimese peatüki romaanist, mis oli mu peas aastaid kuju võtnud [---]. Ma ei tea siiani, kust tuli inspiratsioon, millele ma „Pedro Páramo“ võlgnen. Keegi oleks seda mulle justkui dikteerinud. Keset tänavat tuli mulle äkitselt mõte ja ma kirjutasin selle rohelistele ja sinistele paberilipikutele üles.“

Pärast seda edukat romaani, mille Rulfo oli üles tähendanud otsekui ümberkirjutaja, ei kirjutanud ta kolmekümne aasta vältel mitte midagi. Tihtipeale on teda võrreldud Rimbaud'ga, kes pärast oma teise raamatu ilmumist üheksateistaastaselt jättis kõik sinnapaika ja sukeldus seiklustesse kuni oma surmani kaks aastakümnet hiljem.

Samaaegselt paanilise hirmuga selle ees, et ülemuse käepigistus võib tähendada vallandamist, elas Rulfos mõnda aega kartus, et inimesed tulevad talle ütlema, et ta peaks veel midagi avaldama. Kui Rulfolt küsiti, miks ta rohkem ei kirjuta, oli tal tavaks vastata:

„Asi on selles, et mu onu Celerino suri ära ja tema see oli, kes mulle neid lugusid jutustas.“

Onu Celerino ei olnud mingi väljamõeldis. Ta oli päriselt olemas. Viinanina, kes teenis elatist laste leeritamisega. Rulfo käis temaga tihti kaasas ja kuulas imelisi lugusid, mida onu

oma elust jutustas, suurem osa neist kujutluse vili. „Leegitseva Ijaano“ jutud oleksid peaaegu saanud pealkirjaks „Onu Celerino lood“. Rulfo jättis kirjutamise varsti pärast onu surma. Onu Celerino on üks originaalsemaid ettekäändeid, millega üks *ei*-kirjanik on lagedale tulnud, et kirjutamisest loobumist õigustada.

„Ah et miks ma ei kirjuta?“ kuuldi Rulfot 1974. aastal Caracases ütlevat. „Aga sellepärast, et mu onu Celerino suri ära ja tema see oli, kes mulle neid lugusid jutustas. Ta muud ei teinud, kui lobises minuga. Aga ta oli suur luiskaja. Kõik tema jutud olid sulavale, ja seega oli ka kõik, mis mina kirjutasin, loomulikult sulavale. Osa tema lobajutte rääkisid sellest, missuguses ametuses ta elanud oli. Aga onu Celerino polnud üldsegi mitte vaene. Kuna ta oli kohaliku peapiiskopi meelest auväärne mees, sai ta ametisse ja pidi külast külla rännates lapsi leeritama. Sest see oli ohtlik kant ja preestrid ei julgenud seal liikuda. Ning mina käisin onu Celerinoga tihtipeale kaasas. Igas külas tuli tal kohale jõudes mõni laps ära leeritada ja pärast kasseeris ta selle eest tasu. Sellest kõigest ma polegi kirjutanud, võib-olla ma veel kunagi teen seda. See on huvitav, kuidas me külast külla rändasime, lapsi leeritasime, jagasime neile Jumala õnnistust ja nii edasi – kas pole? Kõige tipuks oli onu Celerino ateist.“

Ent oma mittekirjutamist ei õigustanud Juan Rulfo mitte ainult onu Celerinoga. Mõnikord võttis ta appi kanepisuitsetajad.

„Vaadake,“ ütles ta, „isegi kanepisuitsetajad avaldavad raamatuid. Viimasel ajal on päris palju imelikke raamatuid välja tulnud, kas pole? Mina olen eelistanud vait olla.“

Monterroso – Juan Rulfo sõber Mehhiko ümberkirjutajate kontorist – on tema müütilisest vaikimisest kirjutanud vaimuka mõistujutu „Kõige targem on rebane“ (El Zorro es más sabio). Lugu räägib Rebasest, kes kirjutab kaks menukat raamatut ja otsustas sellega piirduda; aastad möödusid ja rohkem ta ei avaldanudki. Teised aga hakkasid keelt peksma ja arutama, mis Rebasega küll on juhtunud, ja kui nad temaga mõnel kokteilipeol kohtusid, astusid nad tema juurde ja ütlesid, et ta peaks jälle midagi avaldama. „Aga ma olen juba kaks raamatut avaldanud,“ vastas Rebane tüdinult. „Ja need olid väga head,“ vastati talle, „just sellepärast sa peadki midagi uut avaldama.“ Rebane ei öelnud seda välja, aga ta arvas, et tegelikult loodavad inimesed, et ta avaldaks kehva raamatu. Ent kuna ta oli Rebane, siis ta ei teinud seda.

Monterroso mõistuloo kirjapanek lepitaski mind lõplikult sellega, et minu saatus on olla ümberkirjutaja. Jää igaveseks hüvasti, isa tekitatud trauma! Ümberkirjutaja ametis ei ole midagi kohutavat. Kui inimene kirjutab midagi ümber, kuulub ta samasse kilda Bouvard'i ja Pécuchet'ga (Flaubert'i tegelaskujud) või Simon Tanneriga (kes jätab varju oma looja Walseri) või Kafka anonüümsete kohtuametnikega.

Pealegi tähendab ümberkirjutajaamet au kuuluda Bartlebyde kilda. Mõni hetk tagasi langetasin suurest rõõmust pea ja vajusin muudesse mõtetesse. Olin oma kodus, ent jäin peaaegu magama ja see kandis mind ümberkirjutajate kontorisse Méxicos. Kirjutuspuldid, lauad, toolid, tugitoolid. Taamal suur aken, kust mitte niivõrd ei paista, kui võrd langeb sisse tükike Comala maastikku. Ja veel kaugemal välisuks, mille juures seisab mu ülemus, käsi välja sirutatud. Kas see oli mu ülemus Méxicos või mu päris ülemus? Hetkeline segadus. Mina teritasin parajasti pliitaseid ja sain aru, et võin end hetkega samba taha peita. Sammas meenutas mulle sirmi, mille taha peitis end Bartleby, kui Wall Streeti kontor, kus ta elas, oli muudest asjadest juba tühjaks kolitud.

Järsku ütlesin endale, et kui keegi mind samba tagant avastab ja tahab teada, mida ma seal teen, vastan rõõmsameelselt, et ma olen kirjutaja, kes töötab koos Monterrosoga, kes omakorda on Rebase teenistuses.

„Kas Monterroso on ka *ei*-kirjanik, nagu Rulfogi?“

Oletasin, et mulle võidakse iga hetk see küsimus esitada. Ja seepärast oli mul vastus valmis:

„Ei. Monterroso kirjutab esseesid, lehmi, mõistujutte ja kärbseid. Ta ei kirjuta just palju, aga kirjutab.“

Seepeale ärkasin üles. Ja mind valdas tohutu soov oma unenägu siia vihikusse kirja panna. Ümberkirjutaja rõõmud.

Tänaseks aitab. Homme kirjutatakse oma joonealuseid märkusi edasi. Nagu kirjutas Walser „Jakob von Guntenis“: „Ma pean täna kirjutamise lõpetama. See kisub mind liialt kaasa. Ma lähen pööraseks. Ning kirjatähed virvendavad ja tantsivad mul silme ees.“